दयति तं अतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्नस्वेदगात्रदौर्गन्ध्यक्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति"। इत्यादि सुश्रुते १६ अध्यायः॥ तस्य निदानादि यथा,—

"यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्त्तते।
तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम्॥
विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः।
श्वासयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते॥
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चधा।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः॥
प्राग्रूपं तस्य हृत्पीड़ा भक्तद्वेषोऽरतिः परा।
आनाहः पार्श्वयोः स्थूलं वैरस्यं वदनस्य च॥
किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते।
निषण्णस्यैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इति संज्ञितः"॥

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५२ अध्यायः॥

("रूक्षायाः सोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवात उदीरयन्।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखा यथेतरे।
न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम्॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम्।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चाव्यक्तलक्षणाः"॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २१ अध्याये॥)

क्षुद्रश्वेता, स्त्री, (क्षुद्रा श्वेता।) अर्क्कादिगणान्तर्गतवृक्षविशेषः। यथा,—"अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणास्तापसवृक्षश्चेति॥
अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः।
कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः"॥

इति सुश्रुते ३९ अध्यायः॥

क्षुद्रसहा, स्त्री, (सह + अच् टाप् च। क्षुद्रा सहा कर्म्मधारयः क्षुद्रस्य सहेत्येके।) मुद्गपर्णी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"मुद्गपर्णी क्षुद्रसहा कामुद्गा सिंहपर्णिका।
वन्या मार्ज्जारगन्धेति सूर्पपर्ण्यावुभे च ते"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ अस्या व्यवहारो यथा, वमनभेषजान्तर्गतकषायविशेषे। "सुमनाः सौमनसायिनी हरिद्रा दारुहरिद्रा वृश्चीरपुनर्नवा महासहा क्षुद्रसहा कषायैश्च"। इति चरके विमानस्थाने ८ अध्याये॥) इन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रसुवर्णं, क्ली, (क्षुद्रं सुवर्णम्। नित्यकर्म्मधारयः।) रीतिः। इति राजनिर्घण्टः। (पित्तलम्॥)

क्षुद्रहा, [न्] पुं, (क्षुद्रान् नीचान् क्रूरस्वभावान् हन्तीति। हन् + क्विप्।) महादेवः। इति शिवसहस्रनामस्तोत्रम्। इति कश्चित्। महाभारतीयानुशासनपर्व्वणि शिवसहस्रनामसु एतन्नाम नास्ति। लिङ्गपुराणोक्तविष्णुकृतशिवसहस्रनामस्तोत्रे क्षत्रहा इति नाम वर्त्तते। यथा,—

"प्रशान्तबुद्धिरक्षुद्रः क्षत्रहा नित्यसुन्दरः।
धैर्य्याग्रधूर्य्यो धात्रीशः साकल्यः शर्करीपतिः"॥

इति वृहत्तन्त्रसारः॥

क्षुद्रहिङ्गुलिका, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुलिका नित्यकर्म्मधारयः।) कण्टकारी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गुणादयोऽस्य कण्टकारीशब्दे बोद्धव्याः॥)

क्षुद्रहिङ्गुली, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुली। नित्यकर्म्मधारयः।) कण्टकारी। इति शब्दचन्द्रिकायां क्षुद्रहिङ्गुलिकाशब्ददर्शनात्॥

क्षुद्रा, स्त्री, (क्षुद् + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदीति"। उणां। २। १३। इति रक् ततष्टाप्।) व्यङ्गा। नटी। वेश्या। सरघा। कण्टकारिका। इत्यमरः। २। ४। ९४॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्री भण्डाकी च निदिग्धिका।
सिंही धामनिका क्षुद्रा वृहती कण्टकारिका"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

"कण्टकारी तु दुष्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
कण्ठालिका कण्टिकिनी धावनी वृहती तथा"॥

उभे च वृहत्यौ। यत आह सुश्रुतः।

"क्षुद्रा या क्षुद्रभद्राख्या वृहतीति निगद्यते"।

गुणाश्चास्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्याः॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ अस्या व्यवहारो यथा, पञ्चतिक्तकषाये।

"क्षुद्रामृताभ्यां सहनागरेण
सपौष्करञ्चैव किराततिक्तम्।
पिबेत्कषायन्त्विह पञ्च तिक्तं
ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम्"॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥) चाङ्गेरिका। हिंस्रा। मक्षिकामात्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ वादरता। इति शब्दरत्नावली॥ गवेधुका। इति रत्नमाला॥

क्षुद्राग्निमन्थः, पुं, (क्षुद्रः अग्निमन्थः।) दशमूले प्रसिद्धवृक्षविशेषः। छोटा गणियारि इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। तपनः २ विजया ३ गणिकारिका ४ अरणिः ५ लघुमन्थः ६ तेजोवृक्षः ७ तनुत्वचा ८। अस्य गुणाः।

"अग्निमन्थद्वयञ्चैव तुल्यं वीर्य्यरसादिषु।
तत्प्रयोगानुसारेण योजयेत् स्वमनीषया"॥

इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्राञ्जनं, क्ली, (क्षुद्रं अञ्जनम्।) चक्षूरोगस्यौषधविशेषः। यथा,—

"गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्धात्रीरसे पचेत्।
क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यत् यकृतस्त्रैफलेऽपि वा॥
सैन्धवोपहितं युञ्ज्यान्निहितं वेणुगह्वरे॥
मेदो यकृद्घृतञ्चाजं पिप्पलं सैन्धवं मधु।
रसमामलकञ्चापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत्॥
कोशे खदिरनिर्म्माणे तद्वत् क्षुद्राञ्जनं हितम्"॥

इति सुश्रुते १८ अध्यायः॥

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः, पुं, (क्षुद्राणां अण्डमत्स्यानां अण्डात् अभिनवजातानां मत्स्यानामित्यर्थः सङ्घातः समूहः।) पोताधानम्। इत्यमरः। १। १०। १९॥ पोना इति भाषा॥

क्षुद्रादिकषायः, पुं, (क्षुद्रः आदिर्यस्य स कषायः।) कण्टकार्य्यादिकषायः। यथा,—

"क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः
कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुग्ज्वरे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते"॥

इति भैषज्यरत्नावली॥

क्षुद्रान्त्रं, क्ली, (क्षुद्रं अन्त्रं उदरस्थनाड़ीभेदः।) हृदयस्थितसूक्ष्मान्त्रम्। यथा,—समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषा वाचो युक्तिप्राचुर्य्याभिप्रायेण प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह।

"वपा वसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा।
क्षुद्रान्त्रं वृक्ककौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च॥
प्राणाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुद एव च।
उदरञ्च गुदौ कौष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः"॥

वपा प्रसिद्धा। वसा मांसस्नेहः। नाभिः प्रसिद्धा। अवहननं पुप्फुसः। प्लीहा आयुर्व्वेदप्रसिद्धः। ते च मांसपिण्डाकारे सव्यकुक्षिगते। यकृत् कालिका। क्लोम मांसपिण्डः। ते च दक्षिणकुक्षिगते। क्षुद्रान्त्रं हृत्स्थान्त्रम्। वृक्ककौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ। वस्तिर्मूत्राशयः। पुरीषाधानं पुरीषाशयः। आमाशयोऽपक्वान्नस्थानम्। हृदयं हृत्पुण्डरीकम्। स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि। वाह्याद्गुदवलयादन्तर्गुदवलये द्वे। तौ च गुदौ कौष्ठौ कोष्ठे नाभेरधः प्रदेशे भवौ। अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः। पूर्व्वश्लोके तु सङ्क्षेपः। अतएव पूर्व्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चिदिह पाठः। इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः॥ ("पञ्चदशकोष्ठाङ्गानि तद्यथा,—"नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदञ्चाधरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहञ्चेति"। इति चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये॥)

क्षुद्रापामार्गः, पुं, (क्षुद्रः अपामार्गः। कर्म्मधारयः।) रक्तापामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥ (रक्तापामार्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

क्षुद्रामलकं, क्ली, (क्षुद्रं आमलकम्। नित्यकर्म्मधारयः।) आमलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ काठ आमला इति भाषा॥

क्षुद्रामलकसंज्ञः, पुं, (क्षुद्रामलकस्य संज्ञा यस्य।) कर्क्कटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्राम्रः, पुं, (क्षुद्रः आम्रः। नित्यकर्म्मधारयः।) कोषाम्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य पर्य्यायाः।

"कोशाम्र उक्तः क्षुद्राम्रः कृमिवृक्षः सुकोशकः"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्य कोशाम्रशब्दे ज्ञेयाः॥)

क्षुद्राम्लपनसः, पुं, (क्षुद्रः अम्लपनसः।) लकुचः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (लकुचशब्दे विवृतिरस्य व्याख्येया॥)

क्षुद्राम्ला, स्त्री, (क्षुद्रा अम्ला।) अम्ललोणिका। यथा,—

"क्षुद्रपत्रा च चाङ्गेरी क्षुद्राम्ला चाम्ललोणिका"॥

इति हारावली। शशाण्डली। इति राजनिर्घण्टः॥